

प्रकरण ५

निष्कर्ष व शिफारशी

५.१ प्रस्तावना

५.२ निष्कर्ष

५.३ शिफारशी

प्रस्तावना

जगातील कोणत्याही अर्थव्यवस्थेला जलद, चिरंतन व सर्वसमावेशक विकास साधण्यासाठी अन्नप्रक्रिया उद्योगाची आवश्यकता आहे. शक्यतो शेत मालाचा पूरवठा आणि तंत्रज्ञान या दोन्ही बाबी एकत्र होऊन अन्नप्रक्रिया उद्योगाची निर्मिती झाली तर भारतीय अन्नप्रक्रिया उद्योग ग्रामीण क्षेत्राचा, त्यातील शेतकऱ्यांचा, उद्योजकांचा आणि पर्यायाने देशाचा पर्याप्त प्रमाणात विकास साधू शकतात. एका अर्थाने रोजगार निर्मितीच्या माध्यमातून, उत्पन्न वाढीच्या माध्यमातून देशातील अन्नप्रक्रिया उद्योग सर्वसाधारण व्यक्तीच्या उच्च मानवी विकासासाठी कारक ठरत आहे.

भारतात अन्न प्रक्रिया उद्योग आर्थिक व सामाजिक विकासाचा मुख्य दुवा आहे. विशेषतः ग्रामीण भागाच्या विकासात तर मोलाचे स्थान आहे, बहुतांश अभ्यासकांच्या अभ्यासावरून हे सिद्ध होते की, अन्नप्रक्रिया उद्योगाचा विकास झाला तर सर्वप्रथम शेतकऱ्यांचा, त्यानंतर समाजाचा आणि पर्यायाने राष्ट्राचा विकास होऊ शकतो. अन्नप्रक्रिया उद्योजकांनी या उद्योगाचा प्रचार व विस्तार करण्यासाठी बँकेद्वारे अर्थसहाय्य आणि शक्यतो त्याठिकाणी उद्योजकांना कर्ज सवलत दिली गेली तर अन्नप्रक्रिया उद्योग व्यवस्थित तग धरेल. शासनाने प्रस्तुत उद्योगाच्या विकासासाठी प्रामुख्याने पायाभूत व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी अर्थसहाय्य, मेगा फूड पार्कची स्थापना करणे, एकात्मिक शीतसाखळी सुविधा, अन्नप्रक्रिया व कृषी प्रक्रिया उद्योगाशी निगडित संशोधन विकास, उद्योग विकास कार्यक्रम, ग्रामीण भागातील मुनष्यबळ विकास (कृषी प्रक्रिया व प्रशिक्षण केंद्र), प्रक्रिया उद्योगाची नव्याने स्थापना करणे किंवा सध्या अस्तित्वात असलेल्या उद्योगांमध्ये बदल करण्यासाठी अर्थसहाय्याची योजना, कृषी माल स्वच्छता व सुरक्षितता प्रामाणिकरणाची आवश्यकता, मध उद्योग, वैयक्तिक लाभार्थी, दुग्ध व्यवसाय उद्योजकता विकास योजना, थोडक्यात अभ्यासावरून असे लक्षात येते की, अन्न प्रक्रिया उद्योगाच्या विकासासाठी कल्याणकारी योजनांची निर्मिती करून त्यांची अंमलबजावणी करत आहे.

निष्कर्ष

१. अभ्यासादरम्यान असे दिसून आले की, सोलापूर जिल्हयातील अन्नप्रक्रिया उद्योगामध्ये असणाऱ्यापैकी १६ (२५.४० %) लोकांचे वय १८ते २८ या वयोगटामध्ये समावेश होतो तर ३१.७५ टक्के व्यावसायिकांचे वय २९ ते ३९ या दरम्यान आहे. तर २०.६३ टक्केचे ४० ते ५० टक्के दरम्यान आहे.
२. सोलापूर जिल्हयातील अन्नप्रक्रिया उद्योजकामध्ये पुरुषाचे वर्चस्व असल्याचे दिसून येत आहे. अभ्यासक्षेत्रातील अन्नप्रक्रिया उद्योगामध्ये ८४:१३ (५३) पुरुष आहेत. तर उरलेले १५:८७ टक्के (१०) स्त्रीया आहेत. त्यावरून हेच दिसून येते की, जिल्हयात अन्नप्रक्रिया उद्योगातील महिलांचे प्रमाण कमी आहे.
३. अभ्यासादरम्यान असे दिसून आले की, सोलापूर जिल्हयातील अन्नप्रक्रिया उद्योगातील व्यावसायिकांची वैवाहिक स्थिती विचारात घेता ६१.१० टक्के व्यावसायिक विवाहित आहेत तर त्या खालोखाल २८:५७ टक्के (१८) अविवाहित आहेत. त्याचबरोबर ६.३५ टक्के (४) विधवा किंवा विधुर, ३.१७ टक्के (२) घटस्फोटी आहेत.
४. जिल्हयातील अन्न प्रक्रिया उद्योगामध्ये प्रामुख्याने खुल्या प्रवर्गातील लोकांचे वर्चस्व असल्याचे दिसून येत आहे. त्यांचे प्रमाण सर्वात जास्त ६०.३२ टक्के आहे तर त्या खालोखाल २०.६३ टक्के (१५) आर्थिक दृष्ट्या मागासवर्गीय प्रवर्गाचे आहे.
५. अभ्यासादरम्यान असे दिसून आले की, अन्नप्रक्रिया उद्योगातील व्यावसायिकांचे शिक्षण उच्च माध्यमिक (इयत्ता १२ वी पर्यंत) २३.८१ टक्के (१५) आहे तर त्या खालोखाल पदवीधरांचे प्रमाणे २२.२२ टक्के (१४) आहे. तर सर्वात कमी शिक्षण (प्राथमिक) ९.५२ टक्के (६) आहे. त्याचबरोबर माध्यमिक शिक्षण घेतलेल्याचे प्रमाणे १९.०५ (१२) आहे. त्याचबरोबर तंत्रज्ञान पदवी शिक्षण घेतलेल्यांची संख्या १४.२९ (९) आहे.

६. अभ्यास क्षेत्रातील अन्नप्रक्रिया उद्योगातील संयोजकांचा यापूर्वीचा व्यवसाय विचारात घेता, सर्वाधिक संयोजकांचा मुख्य व्यवसाय हा बिगर शेती होता. त्यांचे प्रमाण ७७.७८ टक्के इतके होते. त्या खालोखाल ११.११ टक्के इतर व्यावसायिक तर फक्त १.५९ टक्के (१) या शेतमजूर हा व्यवसाय होता.
७. सोलापूर जिल्ह्यातील अन्नप्रक्रियातील उद्योगांचे उत्पादन विचारात घेता ४९.२१ टक्के अन्नप्रक्रिया उद्योग हे फक्त विविध उत्पादनांचे उत्पादन घेतात, तर त्यापाठोपाठ ३१.७५ टक्के (२०) अन्नप्रक्रिया उद्योगामध्ये वस्तु व सेवांचे उत्पादन होते तर १९.०९ मध्ये फक्त सेवांचे उत्पादन होते.
८. जिल्ह्यातील अन्नप्रक्रिया उद्योग विचारात घेता ४१.२७ टक्के अन्न प्रक्रिया संच ते स्वयंमालकीचे आहेत. त्याखालोखाल २०.६३ टक्के घरगुती मालकीचे आहेत. तर सार्वत कमी ४.७६ अन्न प्रक्रिया संच हे सहकारी तत्वावर सुरु आहेत. त्याचबरोबर १४.२९ टक्के भागीदारी पध्दतीने सुरु आहेत.
९. अभ्यासादरम्यान असे दिसून आले की, अभ्यासक्षेत्रातील ४६.०३ टक्के (२९) अन्नप्रक्रिया संच हे प्रतिमासिक ५००० ते १० हजार रुपये खर्च करीत आहेत. त्या खालोखाल २५.४० टक्के (१६) चे मासिक खर्च ११ हजार ते १५ हजार दरम्यान आहे तर १२.७० टक्के अन्न प्रक्रियांमधील कामगारांचा खर्च २१ हजार पेक्षा अधिक आहे.
१०. अभ्यासादरम्यान असे दिसून आले की, अन्नप्रक्रिया उद्योगाला अडचणी जाणवत आहेत. त्यामध्ये ३४.९२ टक्के (२२) त्या अन्य प्रतिस्पर्धकांशी तीव्र स्पर्धा करावी लागत आहे. त्याखालोखाल ३१.७५ टक्केना किंमत युध्दाला सामोरे जावे लागत आहे.
११. सोलापूर जिल्ह्यातील अन्नप्रक्रिया उद्योगामध्ये प्रामुख्याने सातत्याने उत्पादन प्रक्रियेमध्ये कोणताही खंड न पडता उत्पादन सुरु आहे. ८७.३ (५५) वर्षभर विविध वस्तु आणि सेवा ह्या

अन्नप्रक्रिया उद्योगाच्या माध्यमातून केल्या जातात. तर फक्त १२.७ टक्के (८) अन्न प्रक्रिया संच हे हंगामी स्वरूपाचे उत्पादन करीत आहेत.

१२. जिल्हयातील अन्नप्रक्रिया उत्पादन मागील पाच वर्षातील विचारात घेता, ५०.७९ टक्के (३२) चे उत्पादन सतत वाढत आहेत तर १९.५ टक्के (१२) चे उत्पादन कमी होत आहे तर ३०.१६ टक्के (१९) चे उत्पादन स्थिर होते असे आढळून आले आहे.

१३. जिल्हयातील अन्नप्रक्रिया उद्योगातील संचांना २८.५७ टक्के (१८) ना एस.एस.आय उत्पादकांशी स्पर्धा करावी लागत आहे. त्याखालोखाल २३.८१ टक्के (१५) ना स्थानिक उद्योगांशी स्पर्धा करावी लागत आहे. त्याचबरोबर जिल्हयातील अन्नप्रक्रिया उद्योगांना शहराबाहेरील व राज्याबाहेरील स्पर्धेला सामोरे जावे लागत आहे. त्यांचे प्रमाण अनुक्रमे १२ % ७० %, व १९.५ % आहे.

१४. जिल्हयातील अभ्यास क्षेत्रातील ८२.५४ टक्के (५२) अन्नप्रक्रिया उद्योगांना पुरेसी बाजारपेठ उपलब्ध आहे असे सांगितले आहे तर फक्त १७.४६ टक्के (११) ना बाजारपेठ उपलब्ध नाही असे सांगितले आहे.

१५. जिल्हयातील अन्नप्रक्रिया उद्योगाला सध्या स्पर्धा १७.४६ टक्के (११), असमान वितरण १५.८७ टक्के (१०), अपुरी वाहतुकीची सुविधा २६.९८ (१७), साठवणुकीच्या अडचणी १९.०५ टक्के (१२), कुचकामी विक्रेते २०.६३ टक्के (१३) इतके आहेत.

१६. जिल्हयातील अन्नप्रक्रिया उद्योगाला बाजारातील विविध अडचणींना सामोरे जावे लागते. त्यामध्ये किंमत स्पर्धा ९.५२ टक्के (६), गुणवत्ता १२.७० टक्के (८), जाहिरातीकरण २३.८ टक्के (१५), पत धोरणावर पुरवठा ११.११ टक्के (७) अशा अडचणींना सामोरे जावे लागत आहे.

१७. अन्नप्रक्रिया उद्योगातील १५.८७ टक्के (१०), कामगारांची नियुक्ती ही जाहिरातीमार्फत केली आहे. तर ३६.५१ टक्के कामगारांची नियुक्ती ही अन्नप्रक्रिया उद्योगात कामगारांची नियुक्ती ही

अन्नप्रक्रिया उद्योगात कामगारांचे कौशल्य पाहून नियुक्ती करण्याऐवजी ओळखी मार्फत केली आहे तर बाकी ४६.६२ ची नियुक्ती प्रशिक्षण संस्थेमार्फत केले आहे.

१८. जिल्हयातील ७१.४३ टक्के (४५) अन्नप्रक्रियेतील कामगारांचा कामगार संघटनेशी संबंधीत असल्याचे दाखविले आहे. जिल्हयातील ७१.४३ टक्के (४५) अन्नप्रक्रियेतील कामगारांचा कामगार संघटनाशी संबंध आहे. तर २८.५७ टक्के (१८) कोणताही संबंध आहे. तर २८.५७ टक्के (१८) कोणताही संबंध नाही.

१९. कामगारांना प्रशिक्षण ही मिळाल्यास त्यांची उत्पादकता आणि कार्यक्षमता वाढले. अन्न प्रक्रियेतील उद्योगातील कामगारांना प्रशिक्षण दिलेले आहे. जिल्हयातील अन्नप्रक्रिया उद्योगातील ९३.६५ टक्के (५९) कामगारांना प्रशिक्षण दिले आहे तर फक्त ६.३५ टक्के (४) कामगारांना प्रशिक्षण घेतलेले नाही.

२०. सोलापूर जिल्हयातील अन्नप्रक्रिया उद्योगातील उद्योगांना डी. आय.सी व इतर संस्थाकडून जी मदत झाली आहे. त्याच्या समाधानाविषयकची माहिती दिली आहे. २०.६३ टक्के (१३) अन्न प्रक्रिया उद्योग संच हे डी.आय.सी. कडून झालेल्या मदतीबद्दल खुपच समाधानी आहेत. तर ३४.९२ टक्के समाधानकारक आहेत. त्याचबरोबर १५.८७ टक्के अन्नप्रक्रिया संच मदतीबद्दल खुपच असमाधानकारक आहेत.

२१. अन्नप्रक्रिया उद्योगाला आवश्यक असणारे भांडवल किंवा कर्ज मिळवत असताना विविध समस्यांना व अडचणींना सामोरे जावे लागत आहे. त्यामध्ये सर्वात महत्वाची समस्या सध्या जास्त व्याजदराशी आहे. त्याचे प्रमाण ३१.७५ टक्के (२०) आहे. त्याचबरोबर हप्ते फेडीची गैरसोय अनेकवेळा अन्न प्रक्रिया उद्योगाची होत असते. त्याचप्रमाणे ३१.७५ टक्के आहे. परत फेडीचे कडक नियम १७.४६ टक्के तर अपुरा कर्ज पुरवठा १९.०५ टक्के याही काही प्रमुख समस्या सध्या त्यांना जाणवत आहेत.

२२. अभ्यास क्षेत्रातील ३९.६८ (२५) अन्नप्रक्रिया उद्योगांना कर्जपुरवठ्याची गरज ही संपुर्ण गुंतवणुकीसाठी आवश्यक आहे. त्याखालोखाल ३२.७५ टक्के एकुण कर्जाची आवश्यकता आहे. तर २८.५७ टक्के पतपुरवठ्यातील तफावत दूर करण्यासाठी आहे.
२३. नवीन तंत्रज्ञानाच्या खरेदीसाठी स्व:वित्त पुरवठ्याचे प्रमाणे ३१.७५ टक्के आहे. त्याखालोखाल १७.४६ वित्त पुरवठा हा बँकांनी केला आहे तर ४.७६ टक्के वित्त पुरवठा खाजगी सावकाराकडून झाला आहे.
२४. अभ्यासक्षेत्रातील अन्न प्रक्रिया युनीटमध्ये तंत्रज्ञान खरेदीसाठी सर्वात जास्त वित्तपुरवठा हा बँकांनी केला आहे. त्याचे प्रमाण २६.९८ टक्के आहे. त्याचबरोबर खाजगी वित्तपुरवठा कंपनी व स्व:वित्त पुरवठा संस्थांनी १९.०५ टक्के आहे. प्रत्येकी वित्तपुरवठा केलेला आहे. तर सर्वात कमी वित्तपुरवठा हा मित्र व पाहुणे यांच्याकडून झाला आहे. त्याचे प्रमाण फक्त ३.१७ टक्के आहे.
२५. जिल्ह्यातील अन्नप्रक्रिया उद्योगांना उच्च व्याजदराच्या समस्येचा सामना करावा लागत आहे. त्याचे प्रमाण ३०.१६ % आहे. त्याखालोखाल ३४.९२ % उद्योगांना हप्ते फेडीची समस्या जाणवत आहे. त्याच बरोबर परत फेडीचे कडक नियम ९.५२ % उद्योगांवर आहे.
२६. जिल्ह्यातील अन्न प्रक्रिया उद्योगांपैकी ३९ टक्केना कर्जावर अनुदान प्राप्त झाले आहे. त्यापैकी जे व्याज दरावर अनुदान प्राप्त झाले आहे, त्याचे प्रमाण अनुक्रमे ३, ५१.२८ टक्केना, ५ ते ९, २३.०८ टक्केना, १० ते १४, १७.९५ टक्केने प्राप्त झाले आहे.
२७. अभ्यासादरम्यान असे दिसून आले की, उद्योगांना अनुदान हे महाराष्ट्र शासनाकडून प्राप्त झाले आहे. त्याचे प्रमाण ४१.०३%, तर त्याखालोखाल २५.६४% ना भारत सरकारकडून, तर सर्वात कमी अनुदान हे बँकेतर संस्थांनी दिले आहे. त्याचबरोबर बँकांकडून २०.५१% उद्योगांना अनुदान देण्यात आले आहे. थोडक्यात महाराष्ट्र शासन आणि भारत सरकार या दोघांचा संयुक्त वाटा हा ६६ % आहे.

२८. अभ्यास क्षेत्रातील फक्त ५६ % उद्योजकच याबाबत जागरूक आहेत. त्यापैकी ५५% उद्योजकांनी याचा लाभ घेतला आहेत. त्याचबरोबर कोणताही उद्योग चालू ठेवण्यासाठी पुरेसा भांडवल आवश्यक असते. अभ्यास क्षेत्रातील ६०% उद्योजकांना चालू भांडवल मिळाले आहे असे आढळले आहे.
२९. अभ्यासादरम्यान असे दिसून आले की, ४६.०३ % (२९) युनिट कारखाना उत्पादित कच्चा माल वापरतात, तर त्या खालोखाल ३०.१६ % (१९) शेती उत्पादित माल वापरला आहे.
३०. अभ्यासक्षेत्रातील अन्नप्रक्रिया उद्योगासाठी आवश्यक असणारा कच्चा माल हा स्थानिक पातळीवर, शहराबाहेरून आणि राज्यबाहेरून उपलब्ध केला जात आहे. अभ्यास क्षेत्रातील अन्नप्रक्रिया उद्योगांचा विचार करता सर्वात जास्त ६६.७७% अन्नप्रक्रिया युनिटने कच्चा माल स्थानिक भागातूनच उपलब्ध होतो. तर २२.२२% नी जिल्हयाच्या बाहेरून तर ११.११ ने राज्याबाहेरून हा कच्चा माल उपलब्ध झाला आहे.
३१. अभ्यास क्षेत्रातील अन्न प्रक्रिया युनिटचा विचार करता सर्वात जास्त ५३.९७ % ने खुल्या बाजारातून कच्च्या मालाची खरेदी केली आहे. त्याखालोखल २८.५७ % ने शासकीय संस्थाकडून कच्च्या मालाची खरेदी केली आहे. तर निर्यात संस्थांचे प्रमाण १७.४६ % आहे.
३२. अभ्यास क्षेत्रातील कच्चा माल खरेदीकरता अन्नप्रक्रिया उद्योगांना येणाऱ्या अडचणी दाखविल्या आहेत. त्यामध्ये सर्वात मोठी अडचणी सध्या माल खरेदीसाठी तुटपुंजा पुरवठा ही आहे. त्याचे प्रमाण ५७.१४% आहे. त्या खालोखाल आयातीवर निर्बंधाचे प्रमाण २२.२२% आहे. तर कमी किंमतीचा हा कच्चा माल खरेदी करताना अडचणी निर्माण करित आहेत.
३३. अभ्यास क्षेत्रातील ५५ उद्योगांना कच्चा माल पुरेसा आहे असे नोंदविले आहे, याच बरोबर अभ्यास क्षेत्रातील ४९ उद्योगांना कच्चा माल खरेदी करण्यासाठी सरकारकडून मदत झाली आहे. ही मदत बँका, डी.आय.सी., पंतसंस्था यांच्याकडून प्रामुख्याने झाली आहे. बँकाकडून जी

ढदत झलली आहे. तुरलके डुरडलण १२ (२ॡ.ॡ१%) आहे. तुलखललुखलल डी.आड.सी. ३ॢ.ॡॢ%
(११) आहे.

शिफारशी

सोलापूर जिल्हयातील विविध अन्नप्रक्रिया उद्योगाविषयीची अड्डाने आणि कार्यक्षेपतेच्या विविध कारणांचा सखोल अभ्यास केल्यानंतर खालील सूचना दिल्या गेल्या आहेत.

१. सोलापूर जिल्हयातील अन्नप्रक्रिया उद्योगांचा उत्पादित माल त्यांच्या असंख्य ग्राहकांपर्यंत पोहोचवण्या अगोदर त्यांच्या प्रमाणीकरण, साठवण, प्रतवारी, वाहतूक व प्रक्रिया इत्यादी सेवांचा मोठया प्रमाणात विकास घडविण्यासाठी प्रारूप तयार करून विकसित करण्यात यावे.
२. जागतिकीकरणाचा अन्नप्रक्रिया उद्योग क्षेत्रावर होणारा वाईट परिणाम कमी करण्यासाठी तसेच अन्न प्रक्रिया उद्योगाला सक्षम करण्यासाठी शासनाने योग्य ते धोरणात्मक बदल करण्याची गरज आहे.
३. अन्नप्रक्रिया उद्योग हा सोलापूर जिल्हयातील ग्रामीण भागात विस्तारलेले आहे. हा उद्योग ग्रामीण भागाच्या व ग्रामीण रोजगारांच्या दृष्टीकोनातून महत्वाचा असल्याने या उद्योगाच्या विकासासाठी विशेष सवलती देण्यात याव्यात.
४. उद्योगांना शेतीतील मिळणारा कच्चा माल खेरदीसाठी शासकीय बँकामार्फत भांडवल उपलब्ध करून देण्यात यावे.
५. सोलापूर जिल्हयातील प्रक्रिया उद्योगातील कामगार हे मोठया प्रमाणात सामाजिकदृष्ट्या मागासवर्गातील असतात. या कामगारांना प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये काम करावे लागते. अशावेळी कालांतराने अनेक शारीरिक समस्या उदभवतात. त्यामुळे अशा कामगारांच्या आरोग्याची परिस्थिती तपासण्यासाठी आरोग्य पथक नेमून ठराविक कालावधीनंतर या कामगारांच्या आरोग्याची तपासणी व्यवस्था केली जावी.
६. या उद्योगातील महिला कामगारांसोबत त्यांची लहान मुले असतात. या उद्योगात अपघाताचे प्रमाण मोठे असते. अशावेळी मुलांच्या सुरक्षिततेसाठी आवारात पाळणाघराची व्यवस्था असणे आवश्यक आहे. त्यासंबंधी सूचना मालकांना देवून पाळणाघराची व्यवस्था करण्यात यावी.
७. अन्नप्रक्रिया उद्योगाचे सोलापूर जिल्हयातील काही प्रमुख भागात केंद्रीकरण झाल्याने दिसून येते. अशा ठिकाणी साखर शाळांच्या धर्तीवर अन्नप्रक्रिया उद्योग शाळा स्थापन करून कामगारांच्या पाल्यांच्या शिक्षणाची सोय करण्यात यावी.

८. अन्नप्रक्रिया उद्योगामध्ये मालक कामगारांना मेहनतीच्या मानाने अल्प वेतन देतात, तसेच पुरुष व महिला त्यांच्या वेतनात तफावत करतात, किमान वेतन कायद्याचे उल्लंघन करतात, अशा मालकांवर कायदानुसार योग्य कारवाई करून कामगारांना न्याय देण्यात यावा.
९. सोलापूर जिल्हयातील प्रक्रिया उद्योगाच्या आवारात महिलांसाठी स्वच्छतागृहाची सोय उपलब्ध करून देण्याबद्दल मालकांवर सक्ती करण्यात यावी.
१०. या उद्योगात काम करणा-या महिला कामगारांना कामाचे योग्य शास्त्रीय प्रशिक्षण देण्यात यावे. त्यामुळे या उद्योगातील अपघातांचे प्रमाण कमी होईल. पर्यायाने उद्योगाचाही फायदा होईल.
११. अन्नप्रक्रिया उद्योगा हंगामी स्वरूपाचा आहे. पर्यायाने हंगाम संपल्यानंतर वर्षातील इतर कालावधीत या उद्योगातील कामगारांना इतरत्र रोजगार शोधावा लागते. परंतु या उद्योगाचा हंगाम संपल्यानंतर चालवता येण्यासारखा दुसरा उद्योग संबंधित एककाम चालवून या कामगारांना रोजगार उपलब्ध करू देता आला तर ते योग्य होईल.
१२. या उद्योगातील महिलांना कामाच्या ठिकाणी मोठ्या प्रमाणात शारीरिक शोषणाला बळी पडावे लागते. परंतु मालकाच्या व समाज व्यवस्थेच्या दबावाला बळी पडून अत्याचाराच्या विरोधात तक्रार करीत नाहीत. अशा वेळी प्रबोधनाची गरज असल्याने या महिलांच्या कायदेविषयक जागृतीसाठी प्रशिक्षण व कार्यशाळा आयोजित करण्यात याव्यात.
१३. सोलापूर जिल्हयातील अन्नप्रक्रिया उद्योगात परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूकीचे प्रमाण वार्षिक सरासरी खूपच कमी प्रमाणात आहे. उद्योगाला चालना देण्यासाठी शासनाने या उद्योगात परकीय गुंतवणूक वाढवणे आवश्यक आहे.
१४. भारतात फळ भाज्यांवर प्रक्रिया करण्याचे प्रमाण २ ते ३ टक्के आहे. तर दूध, मांस, कुक्कुटपालन उद्योग क्षेत्रातील प्रक्रियान्वित पदार्थांचा वाटा अनुक्रमे ३६, २५, ८ टक्के एवढा आहे. तोच वाटा शेजारील चनीमध्ये ४० टक्के आहे. भारतात फळ भाज्यांवर प्रक्रिया करणा-या उद्योगामध्ये वाढ करण्यास मोठी संधी आहे. काही प्रमाणात शासकीय पातळीवर तर काही प्रमाणात लोकसहभागातून असे उद्योग उभारणे शेती विकासाच्या दृष्टीने आवश्यक आहे.
१५. भारतातील प्रक्रियान्वित पदार्थांना इतर देशात मोठी मागणी आहे. भारताची एकूण निर्यात इतर देशाच्या मानाने खूपच कमी आहे. त्यामुळे निर्यातीला चालना देवून अन्नप्रक्रिया उद्योगाच्या विकास होण्यास मदत होणार आहे. तसेच शेतक-यांनी पिकवलेल्या कच्चा मालाला मागणी वाढून शेतक-यांच्या उत्पन्नामध्ये वाढ होण्यास मदत होईल.
१६. सोलापूर जिल्हयातील अन्नप्रक्रिया उद्योगाला जर त्याच्या क्षेत्रात पूर्ण क्षमतेनुसार कार्यरत करायचे असेल तर पायाभूत सुविधांच्या माध्यमातून मदत करणे गरजेचे आहे.

१७. देशाला प्रत्येक राज्यातील कृषी व पशुधनाची क्षमता ओळखून अन्न प्रक्रिया उद्योगाला चालना दिली जाऊ शकते. तसेच या उद्योगातील असंघटीत क्षेत्राचे प्राबल्य पाहता, ग्रामीण भागातील लहान उद्योगांची उत्पादकता वाढवण्यावर भर देणारे धोरण लाभदायक ठरू शकते.
१८. अन्नप्रक्रिया उद्योगाच्या गतिमान विकासासाठी कृषी व औद्योगिक धोरणासारखे स्वतः अन्नप्रक्रिया उद्योगाचे धोरण अत्यावश्यक आहे. कारण अन्नप्रक्रिया उद्योगाच्या बहुआयामी भूमिकेमुळे देशातील या क्षेत्राची देखील प्रगती होवू शकते. त्यामुळे प्रस्तुत उद्योगाचा सर्वसमावेश विकास स्वतंत्र धोरणातूनच निश्चित होवू शकतो. म्हणून शासनाने स्वतंत्र अन्नप्रक्रिया उद्योग धोरण आखावे व त्याची अंमलबजावणी देखील करावी.
१९. देशातील प्रक्रिया उद्योग ग्रामीण भागात असणे आवश्यक आहे. परंतु हे उद्योग शहराच्या ठिकाणी स्थायिक आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागापेक्षा शहरांचा विकास जलदगतीने होत आहे. तर ग्रामीण भागाची विकासात पिछेहाट होत आहे. म्हणून अन्नप्रक्रिया उद्योग हे ग्रामीण भागात स्थायिक होणे आवश्यक आहे. कारण, यातून ग्रामीण भागाचा सर्वसमावेश विकास शक्य आहे. म्हणून शासनाने प्रस्तुत उद्योगांवर नियंत्रण ठेवून ग्रामीण उद्योग पार्क उभारावे.
२०. सोलापूर जिल्ह्यातील उद्योगाच्या विकासासाठी पायाभूत सुविधा किंवा आधारभूत संरचना हा महत्वपूर्ण निर्देशांक मानला जातो. अन्नप्रक्रिया उद्योगांच्या समस्यांमध्ये विशेषतः आर्थिक पायाभूत सुविधेची समस्या आहे. त्यामुळे शासनाने स्वतः किंवा सार्वजनिक, खाजगी भागीदारीच्या माध्यमातून प्रस्तुत उद्योगांना आर्थिक पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे.
२१. सोलापूर जिल्ह्यातील अन्नप्रक्रिया उद्योगाच्या विकासासाठी सर्वसमावेशक योजनांची आवश्यकता आहे. कारण वेगवेगळ्या योजनांद्वारे प्रस्तुत उद्योगाचा विकास शक्य आहे. त्यामुळे शासनाने अन्नप्रक्रिया उद्योगाच्या विकासावर आधारित योजना आखाव्यात व योजनांची कार्यक्षम अंमलबजावणी करावी.
२२. प्रशिक्षित कामगार आणि प्रशिक्षित व्यवस्थापक कोणत्याही उद्योगाचा विकास साधू शकतात. त्यासाठी भारतीय कामगारांना व व्यवस्थापकांना प्रशिक्षित करण्याचे कार्य औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थेद्वारे पूर्ण होणे आवश्यक आहे. यासाठी विशेषतः उद्योजकांनी व शासनाने पुढाकार घ्यावा.
२३. सोलापूर जिल्ह्यातील अन्नप्रक्रिया उद्योगाच्या विकासासाठी बहुकारक व दुरगामी परिणाम करणा-या योजनांची आवश्यकता आहे. शासनाने अशा योजना तयार करून त्या योजनांवरील खर्चात वाढ करणे आवश्यक आहे.

२४. सोलापूर जिल्हयातील अन्न उत्पादित उद्योगाचे एकूण कृषी प्रक्रिया उद्योगातील संख्येतील प्रमाण खूप कमी आहे. या उद्योगातील वस्तू निर्मितीबाबत सुरक्षिततेचा मुद्दा निर्माण होत आहे. त्यामुळे शासनाने कृती आराखडा असून प्रस्तुत उद्योगांचा विकास करणे गरजेचे आहे.
२५. अन्न प्रक्रिया उद्योगाचे अर्थव्यवस्थेत बहुआयामी महत्त्व आहे. त्यामुळे अन्नप्रक्रिया उद्योग सर्वत्र निर्माण होण्यासाठी उद्योजक जगाने पुढे यावे. याच उद्योजकांना पुढे नेण्यासाठी राजकीय आश्रयाची आवश्यकता आहे. त्यामुळे स्वतः शासनाने व राज्यकर्त्यांनी उद्योजकांना आव्हान करून अन्न प्रक्रिया उद्योगाची निर्मिती वाढविण्यास लक्ष केंद्रीत करावे .
२६. सोलापूर जिल्हयातील अन्नप्रक्रिया उद्योगामध्ये तरुण उद्योजकांचा ओघ वाढला पहिजे तसेच शेतीच्या बाबतीत विचार करता शेती क्षेत्रातही पारंपारिक शेती अवजारांचा वापर होत आहे. अन्नप्रक्रिया उद्योगात समाविष्ट होण्यासाठी शेतकऱ्यांनी व्यापारी पिकांच्या उत्पादनाकडे वळले पाहिजे या क्षेत्रातील सर्व घटकाना या गोष्टी महत्त्वपूर्ण आहेत, तरुण उद्योजकांना उद्योजकता आणि शेतकरी जागरूकता आणि विकास कार्यक्रमांच्या माध्यमातून आधिक सक्षम केले जाणे आवश्यक आहे . विशेषतः युवा आव्हाने आणि अन्नप्रक्रिया उद्योगाच्या कामगिरीतील तरुण सहभाग प्रोत्साहित करणे.
२७. सोलापूर जिल्हयातील अन्नप्रक्रिया उद्योगामध्ये सामील असलेल्या अन्नप्रक्रिया उद्योग उद्योजक आणि शेतकऱ्यांमध्ये रोजगारांच्या वाढीचा दर खाद्यान्न प्रक्रिया आणि उद्योगातील अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीच्या शेतकऱ्यांना व उद्योजकांना या प्रक्रिया उद्योग आणण्यासाठी विविध प्रकारच्या सवलतीच्या योजना चालू करायला हव्यात.
२८. केव्हीआयसी (खादी व ग्रामीण उद्योग आयोग) आणि केव्हीआयबीकडून (खादी आणि ग्रामीण उद्योग मंडळ) एक विशेष योजनेतर्गत आर्थिक पॅकेजसह आणखी कामगारांना त्याचे विकल जाण्यासाठी वेळोवेळी प्रशिक्षण कार्यक्रम घेणे आवश्यक आहे.
२९. सोलापूर जिल्हयातील या उद्योगात महिलांना आणण्यासाठी केव्हीआयसी (खादी व ग्रामीण उद्योग आयोग) आणि केव्हीआयबीकडून (खादी आणि ग्रामीण उद्योग मंडळ) स्व-मदत गट स्थापन केले जाऊ शकतात आणि त्याचा अवलंब केला जाऊ शकतो .
३०. सोलापूर जिल्हयातील नोंदणीकृत अनुदानित संस्थांना सध्याच्या प्रकल्पाच्या दृष्टीकोनाऐवजी वित्तपुरवठा करण्याच्या नमुन्याप्रमाणे पावले टाकणे आवश्यक आहे. हे विशिष्ट नमुन्यांतर्गत युनिटला अर्थाचा प्रवाह मान्य करेल.
३१. उत्पादनाच्या गुणवत्तेमध्ये सुधारणा करण्यासाठी सुचविले आहे की अन्नप्रक्रिया उद्योग आणि शेतकऱ्यांनी उद्योग नमुना पध्दतीने निवडून त्यांच्या विकासासाठी मान्यताप्राप्त संस्थांच्या

सहकार्याने अभिनव उत्पादन तंत्राचा अवलंब करण्यासाठी प्रोत्साहन दिले पाहिजे. केव्हीआयसीने संस्थाकडून राबविलेल्या योजनांचे नियमित आढावा व निरीक्षण करणे आवश्यक आहे.

३२. केव्हीआयसीने बैठका आणि परिषदाद्वारे उद्योजकाच्या मनात जागरूकता निर्माण करणे आणि आयोगाचे महत्त्व पटवून देणे आवश्यक आहे. स्वदेशीची विचारधारा त्यांच्या मनात रूजवली पाहिजे तसेच अन्नप्रक्रिया उद्योगातील प्रत्येक उद्योजकाची विचारधारा ही फक्त उपजीविकेची नसून ती व्यापार करण्याचीही असली पाहिजे. यामुळे ग्रामीण लोकांचा उद्योजक बनण्यामध्ये सहभाग वाढेल आणि नवनवीन आव्हाने आणि अन्नप्रक्रिया उद्योगाच्या कामगिरीमध्ये उत्स्फूर्तता असेल.
३३. सोलापूर जिल्ह्यातील अन्नप्रक्रिया उद्योग आणि शेतकऱ्यांच्या वाढीव उत्पादनांच्या माध्यमातून उत्पादन आणि विक्रीच्या माध्यमातून कंपन्यांच्या बरोबरीने अन्नप्रक्रिया उद्योगाच्या व्यवसायातील विक्री आणि विक्रीत झालेल्या कमी वाढीचा दर यामधील तफावत कमी होणे गरजेचे आहे.
३४. सोलापूर जिल्ह्यातील अन्नप्रक्रिया उद्योगातील अनेक उद्योजक त्यांच्या उद्योगाच्या घटकांमधून कमी दर्जाचे प्रक्रिया केलेले उत्पादने उत्पादित करून बाजारात विक्रीसाठी आणतात. अश्या प्रकारचे कमी दर्जाचे उत्पादन ग्राहकांच्या मागणीवर परिणाम करते. त्यामुळे या उद्योगामध्ये उत्पादनांच्या उत्पादनासंदर्भात सरकारने काही मानक मानदयांचा आग्रह केला पाहिजे.
३५. सोलापूर जिल्ह्यात असे दिसून आले आहे की अन्नप्रक्रिया उद्योगातील अनेक उद्योजक आपल्या उत्पादनांचे एकत्रीकरण करण्याच्या विचारात असतात कारण त्यामध्यमातून कमी खर्चात जास्त आणि वेगवेगळ्या प्रकारचे उत्पादन घेत असतात त्यामुळे त्यांच्या उत्पादनांच्या बाबतीत विविधता आढळते यामुळे बाजाराच्या मागणीवर याचा परिणाम होत असतो, या साठी प्रत्येक उद्योजकाने एकाच प्रकारच्या पदार्थाच्या प्रक्रियेकडे लक्ष केंद्रित केले पाहिजे.
३६. अन्नप्रक्रिया उद्योगाच्या आधुनिकीकरण करण्यासाठी सरकारने विशेषतः अन्नप्रक्रिया मंत्रालयाने आर्थिक सहाय्याशी निगडित विविध योजना काढल्या पाहिजेत आणि त्यामध्यमातून आर्थिक साहाय्य केले पाहिजे. अनेक उद्योजकांना सरकारच्या योजनांचा फायदा औद्योगिक विकासाच्या दिशेने वापरण्यास खूप समस्या आहे. म्हणून सरकारच्या औद्योगिक विकास कार्यक्रमातील फायदांचा वापर करून त्यातील औपचारिकता काढण्याची आवश्यकता आहे.

३७. सोलापूर जिल्हयातील अन्नप्रक्रिया उद्योगातील अनेक उदयोजक उत्पादने, कामगारांच्या कामाच्या वेळा, मजुरी इत्यादींच्या बाबतीत मानक व मानदंडांचे पालन करित नाही , म्हणून अन्न प्रक्रिया उद्योगाच्या हालचालींवर नियंत्रण आणि नियमन करण्यासाठी सरकारच्या हस्तक्षेपाची आवश्यकता आहे.
३८. सोलापूर जिल्हयातील केवीआयईसी आणि केवीआयबीने नोंदणीकृत आणि अनुदानित संस्थांच्या विभागीय गट तयार करून प्रत्येक विभागातील उद्योगाचे नेतृत्व करण्यासाठी व्यवसायिक तज्ञांची नियुक्त करावी.
३९. सोलापूर जिल्हयातील ग्राहकांच्यामते, कोणत्याही उत्पादनाच्या किंमतीबद्दल असे दिसून आले आहे की अन्नप्रक्रिया उद्योग उत्पादने ही साधारणतः स्पर्धात्मक उत्पादनांच्या कारणाने वस्तुंच्या किमती उच्च असतात. यासाठी किंमत नियंत्रण यंत्रणेद्वारे किंमत खाली आणावी.
४०. राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर आयोजित केलेल्या व्यापार मेळाव्यांमध्ये नोंदणीकृत व अनुदानित अन्न प्रक्रिया उद्योगांना आणि विभागीय घटकांना सहभाग घेण्यासाठी केवीआयसीने व्यवस्था करावी आणि त्यांच्या उत्पादनांना प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि त्यांच्यासाठी निर्यात सुरक्षित करण्यासाठी परदेशी देशाबरोबर करार करावे.
४१. सोलापूर जिल्हयातील अन्नप्रक्रिया उद्योगातील काही औद्योगिक घटक सरकारच्या नियम व नियमावलीचे पालन न करता कमाई वाढवतात त्यामुळे बाजारात अन्नप्रक्रिया उद्योगांच्या किमतीत एक समानता दिसून येत नाही.
४२. सोलापूर जिल्हयातील अन्न प्रक्रिया उद्योगाच्या काममाजावर योग्य नियंत्रण ठेवण्याची गरज आहे. सरकारच्या महसुलात वाढ करण्याच्या उद्देशाने अन्न प्रक्रिया उद्योगातील अधिकाधिक उद्योगांची स्थापना करणे आवश्यक आहे.
४३. सोलापूर जिल्हयातील अन्न प्रक्रिया उद्योग विकास अभ्यास क्षेत्रामध्ये उद्योगातील उद्योजक पैसा सावकार आणि स्थानिक राजकीय घटकांद्वारे व्याजावर घेत असतात त्याचा परिणाम म्हणून काही कालावधी मध्ये उद्योगास टाळे ठोकण्याची वेळ येते, याचे मुख्य कारण म्हणजे या खाजगी वित्तसंस्थे शोषण करतात म्हणून त्यांना या सर्वांपासून संरक्षण हवे.
४४. सोलापूर जिल्हयातील या अभ्यासामध्ये अन्न प्रक्रिया उद्योग चालविण्यातील अडचणी, सरकारी योजनांचा वापर करण्याच्या समस्या मोठे युनिट स्थापन करण्याच्या समस्या, कर्ज पुरवठ्याच्या समस्या, विपणनातील समस्या आणि परतफेडीच्या समस्येवरून अशा विविध प्रकारच्या समस्यांना अन्न प्रक्रिया उद्योगांना समोरे जावे लागत आहे.

४५. सोलापूर जिल्हयातील अन्नप्रक्रिया उद्योग ांना सोलापूर शहरातील औदयोगिक क्षेत्रात जागेची उपलब्धता हा महत्वाचा प्रश्न आहे. जर शहरातील औदयोगिक क्षेत्रात शासनाने जागा उपलब्ध करून दिली तर उत्पादित प्रक्रिया केलेला माल हा शहरात विकता येईल व निर्यातीला सुध्दा वाव मिळेल.

४६. औदयोगिक मंत्रालयाच्या विविध योजनेच्या माध्यमातून त्यांना सवलतीच्या दरात जागा उपलब्ध करून जास्तीत जास्त लोकांचे उद्योग उभारण्यास मदत करावे तसेच विविध अनुदानित योजनांविषयी त्यांना वेळोवेळी स्थानिक सरकारी कार्यालयाकडून माहिती दिली जावी.

सध्याच्या अभ्यासाच्या निष्कर्षाच्या आधारावर या संशोधनात ब-याच सूचना केल्या आहेत, त्यामुळे ते सध्याच्या अभ्यासाच्या पाच उद्दिष्टांची पूर्तता करते.

मार्गदर्शक

संशोधक

डॉ. एस.एल. पाटील

प्रविण पुंडलिक राजगुरु

संदर्भ सूची व परिशिष्टे

A) Websites

1. <http://mofpi.nic.in/>
2. <http://www.indiainbusiness.nic.in>
3. <http://agriexchange.apeda.gov.in>
4. <http://www.apeda.gov.in>
5. www.fundoodata.com
6. <http://www.mofpi.nic.in/>
7. <http://www.asa.in/pdfs/surveys-reports/Food-Processing-Sector-in-India.pdf>
8. <http://www.ficci.com/SEDocument/20073/Food-Processing-Bottlenecks-study.pdf>
9. <http://www.ibef.org/industry/indian-food-industry.aspx>
10. <http://www.cii.in/Sectors.aspx?enc=prvePUj2bdMtgTmvPwwisYH+5EnGjyGXO9hLECVtUNtT92p2Ug7+YGfQguBcviW1>
11. <http://gyananalytics.com/Snapshot%20and%20TOC%20%20Indian%20Food%20Processing%20Industry%20-%20Opportunities%20and%20Outlook%20-%202015.pdf>
12. http://planningcommission.gov.in/aboutus/committee/wrkgrp12/wgrep_fpi.pdf
13. http://mr.vikaspedia.in/agriculture/agri_Support/92b9392a94d93091594d93093f92f93e91593092493e92893e
14. http://mr.vikaspedia.in/socialwelfare/govt_schemes/93693e93892893e91a947-93593f936947937-93893993e92f94d92f-91c91792390293894193893994d92f
15. <https://mahades.maharashtra.gov.in/district.do?districtname=SOLAPUR>
16. https://di.maharashtra.gov.in/_layouts/15/DOIStaticSite/Marathi/aboutus.html
17. http://mr.vikaspedia.in/agriculture/agri_Support/92b93392a94d93091594d93093f92f93e91593092493e9289e
18. http://mr.vikaspedia.in/socialwelfare/govt_schemes/3693e93892893e91a94793593f93694793793893993e92f9d92f-91c91792390293894193893994d92f

19. <https://mahades.maharashtra.gov.in/district.do?districtname=SOLAPUR>
20. https://di.maharashtra.gov.in/_layouts/15/DOISStaticSite/Marathi/aboutus.html
21. <http://www.ciionline.org>
22. <http://www.ficci.com>
23. <http://www.purac.com/documents/literature/acidified.pdf>
24. <http://www.tradewatch.com/acumen/haccp.html>
25. <http://www.agriquality.com/>
26. <http://haccpalliance.org/>
27. <http://www.food-technologists.co.uk/>
28. <http://www.asifood.com/>
29. <http://www.basf.com/static/index.html>
30. <http://www.fda.gov/bbs/topics/ANSWERS/2004/ANS01304.html>
31. <http://www.foodboss.net/>
32. <http://www.foodinnovation.biz>
33. <http://www.fpi.org/>
34. <http://www.foodsafetynetwork.ca/>
35. <http://www.haccpweb.com/>
36. <http://www.foodsci.purdue.edu/publications/index.com>
37. <http://seafood.ucdavis.edu/>
38. <http://www.uky.edu/Agriculture/FoodScience/links.html>
39. <http://www.foodsafety.gov/>
40. <http://www.foodsafetynews.com/>
41. <http://business.vsnl.com/whitestar/index.html>
42. <http://www.whereincity.com/articles/agriculture/6641.html>
43. <http://www.mofpi.nic.in>

44. <http://www.pib.nic.in>
45. <http://www.pfionline.com>
46. <http://www.pfionline.com/Guestbook/birdcast.cgi>

B) Books research paper

- 1) EDIIA (2011): - <http://www.ediindia.org/specialproj.asp>, downloaded from the website of Entrepreneurship Development Institute of India, 2011.
- 2) FAO (2010): Food & Agriculture Organisation, Rome, Italy. Downloaded from the website of, <http://www.fao.org/>
- 3) Meena, G. L., Meena, P. C. & Prem Chand, (2010) – ‘Career in Agribusiness Management’ - Employment News, vol.-XXXV, No- 25, New Delhi. Pp-1 and 64.
- 4) Srivastava, U. K., (1989) – Agro processing industry Potential constrains task view- Indian journal of Agriculture economic. Vol - 44 (3).
- 5) Ambumani, V. and Ganesan, S. (1999), ‘Operational efficiency and factor substitution in small food processing industries.’ – SEDME Vol.26 (1) March1999. PP. 11-26.
- 6) Andharia, J. A. (2008), ‘Agricultural production and problems of agriculture in India.’ - Southern Economist – Vol.47 (11), 1st Oct.2008, PP.7to 9.
- 7) Anjaiah, J (2008), ‘Inter regional and interstate disparities in cultivation, production and productivity in food processing agricultural commodities in Andhra Pradesh.’ - Southern Economist, Vol. 46(18) Jan.15, 2008. PP.15- 16.
- 8) Antony, Valasamma (2007), ‘Small scale sector at crossroads: An overview.’ - Southern Economist Vol.46 (6) July 12, 2007 PP. 26 to 28.
- 9) Arora, V. P. S. and Nisha, Zebul (1996), ‘Rural food processing: management, performance and implication on infrastructural requirements.’- Indian journal of Agricultural Marketing. – Vol. 10 (2) –JanApril1996
- 10) Asokan, T. (2004), ‘Rural entrepreneurs – Problems and Prospects of Village Industries sponsored by Kerala KVIB’. SEDME Vol.31 (1) March 2004. PP- 55to 61.
- 11) Baligar, G. B. (2000), ‘Industrial Development of Dharwad District.’ Unpublished PhD Thesis submitted to Shivaji University, Kolhapur.

- 12) Bhagvat, N. B. (2001), 'Study of Bakery Industry in Kolhapur district with special reference to production, financial and marketing problems', Unpublished PhD Thesis submitted to Shivaji University, Kolhapur.
- 13) Bhanushali, S. G. (1984), 'Entrepreneurial development in Engineering Industry in Kolhapur.' Unpublished PhD Thesis submitted to Shivaji University, Kolhapur. Review of Literature Shivaji University, Kolhapur. 111
- 14) Bhat, S. I. (July 1998), 'Problems and prospects of food processing industry in western Karnataka.' Unpublished PhD Thesis submitted to Shivaji University, Kolhapur.
- 15) Bhave, P. V. (1998), 'A study of groundnut oil industry in sangali.' Unpublished M. Phil dissertation submitted to Shivaji University, Kolhapur.
- 16) Deb, Surjit (2010), 'Grain Management in Andhra Pradesh: scope for reforms.'-Indian Journal of Agricultural Marketing - Vol. 65(2) April- June 2010. Page 203- 223.
- 17) Dinesha, P. T., Jaysheela, Hans (2008), 'Micro, Small and Medium Enterprises in India: Trends and Challenges.' – SEDME Vol. 35 (2), June 2008. PP. 35-48.
- 18) Dixit, Annapurna (2005), 'Role of financial institutions in India's industrial development- special reference to small scale industries.' –Unpublished Ph.D. thesis in economics – Banaras Hindu University. U. P. – Finance India –Vol. - XXIII No. 1 – Mar 2009. PP. 190-194.
- 19) Gonchekar, K. Pramod (2010), 'Global scenario of area, production of fruit and vegetables and Indian exports.'- Southern Economist –Vol.49 (1) May 1, 2010. Page55 -57.
- 20) Gund, C. D. (1992), 'A study of entrepreneurial development in Barshi taluka.' Unpublished PhD Thesis submitted to Shivaji University, Kolhapur.
- 21) Gupta, E. A. Parameswara, Aswathanarayana, R. and Suresha, K. (2010), 'Fruit and vegetables processing: Indian export direction.' - Southern Economist Vol.49 (3) June 1, 2010. PP. 23 to 25.
- 22) Hire, R. B., Patil, Y. J. and Chauhan, M. R. (2007), 'Profitability of paddy processing unit in Maharashtra.' - Southern Economist, Vol.46 (1) Sept. 15, 2007. PP. 16-18
- 23) Iqbal, B. A. (1980), 'Agro based Industries- Performance and Prospects', a paper submitted Aligarh Muslim University, in their Seminar. Review of

Literature

Shivaji University, Kolhapur. 112

- 24) IRE (1989), 'Industrial Researcher Editorial. - 'Fruits and vegetables processing industry in India.' Quarterly journal of research on industry. Vol. XVI. No. 3 Oct-1989.
- 25) Jadhav, P. A. (1984), 'Agro based industries in Satara district.' Unpublished M. Phil dissertation submitted to Shivaji University, Kolhapur.
- 26) Jayalakshmi, and Ashok, A. (2010), 'Trends of shifting food crop to commercial crop: An economical analysis.'-Southern Economist- Vol-49 (1) May 1, 2010. PP- 61 to 64.
- 27) Kapase, G. P. (2001), 'An analytical study of women entrepreneurship in Marathwada region.' Unpublished PhD Thesis submitted to Shivaji University, Kolhapur.
- 28) Karthihaiselvi, V., Neelamegam, R. and Magesan, (2010), 'Significance of small scale industries in India.'- Southern Economist Vol.49 (10) Sept15, 2010. PP. 29 to 31.
- 29) Karthikeyan, S. (2010), 'Performance of pepper production in India.'- Southern Economist - Vol. 48(18) Jan 15, 2010 PP- 23-24.
- 30) Kasse, P. V., Kalyankar, S. P. and Patil, H. N. (1998), 'Agro-Processing Industries: Existing potential and capacity utilization in Maharashtra.'-Indian Journal of Agricultural Marketing. – Vol. 12 (1) Jan- April1998.
- 31) Katkar, R. K. (1996), 'Status and prospects for Food processing Industry in India.'-Indian journal of Agricultural Marketing – vol-10(1) – Jan- April 1996.
- 32) Khamkar, B. M. (2002), 'Problems and prospects of fruit processing industry in Ratnagiri – Sindhudurg resource region.'- Unpublished PhD Thesis submitted to Shivaji University, Kolhapur.
- 33) Khot, B. A. (1992), 'Industrial development of Sangali district.' Unpublished PhD Thesis submitted to Shivaji University, Kolhapur.
- 34) Krishnath, J. (2006), 'Agro –Processing in India and role of Infrastructure'- Indian Journal of Agricultural Marketing – Vol. 20 (1) – April- Jun2006. Review of Literature Shivaji University, Kolhapur. 113
- 35) Kulkarni, A. V. (2001), 'Patterns of financing small scale industries in Sangali district by cooperative banks.' Unpublished PhD Thesis submitted to Shivaji University, Kolhapur.

- 36) Kumar, R. and Hema, M. (2007), 'Production and trade performance of major spices grown in western ghat region in India.'-Indian journal of agriculture marketing. Vol. – 21 (1) Jan – April – 2007. PP 83 – 95.
- 37) Kumbhar, M. R. (2010), 'Exploring strengths and opportunities of food processing industry.' - Southern Economist Vol.49 (6) July 15, 2010 PP. 19to23.
- 38) Laddha, R. L. (2004), 'Causes and consequences of industrial sickness in small scale industries in Solapur district.' Unpublished PhD Thesis submitted to Shivaji University, Kolhapur.
- 39) Mahind, B. S. (2002), 'A study on entrepreneurial development in Khanapur-Vita towns in Sangali district.' Unpublished PhD Thesis submitted to Shivaji University, Kolhapur.
- 40) Manoharan, B. and Selvamorthy, P. (2010), 'Performance of SSI in India: An overview.' Southern Economist Vol.48 (20) Feb15, 2010. PP. 13to16.
- 41) Mariummal, S. and Selvi, V. D. (2010), 'Spices industry in the light of Globalization in India.'- Southern Economist – Vol.49(1) May 1. 2010. Page- 42-44.
- 42) Nagarjuna, B. and Busenna, P. (2004), 'Sickness in small scale industries case study of 14 sick small scale industry units in Ranga Reddy district.' - SEDME Vol.31(2) June 2004. PP. 71 to 90.
- 43) Nair, B. C. and D'melo, Oscar (2007), 'Food processing industry: A catalyst to Goa's ailing agricultural sector.' - Southern Economist, Vol. 46(7) August1, 2007. PP. 17 to 19.
- 44) Nandgopal, R. and Chinnaiyan, P. (2004), 'Small scale food processing industries: A case analysis.' - SEDME – Vol.31 (2) June 2004 PP. 1 to 6. Review of Literature Shivaji University, Kolhapur. 114
- 45) Nare, P. D. (2002), 'A study of bakery industry in Belgaum district (with special reference to financial and marketing problems).' Unpublished PhD Thesis submitted to Shivaji University, Kolhapur.
- 46) Nilpankar, R. S. (2006), 'An analytical study of entrepreneurial development in Kolhapur district.' Unpublished PhD Thesis submitted to Shivaji University, Kolhapur.
- 47) Rahane, R. K., Sale, D. L., Wattamwar, M. J. and Shinde, V. A. (2000), 'Trends in Area, Production and Productivity of Important Fruits and

- Vegetables in Maharashtra.’ – Indian Journal of Agricultural Economics. Vol. 55 (3) July- Sept 2000. PP. 536-538.
- 48) Rai, K. N., Karwasra, J.C. and Singh, S. P. (1996), ‘Status and potential of Agro-processing industries in Haryana’- Indian Journal of Agricultural Marketing Vol. 10 (1) - Jan- April 1996.
- 49) Reddy, K. V. and Kumar, Pramod (2010), ‘An economic appraisal of Mango processing plants of Chittoor District in Andhra Pradesh.’ – Indian Journal of Agricultural Marketing - Vol. 65(2) April- June 2010. Page 276- 294.
- 50) Reddy, Sudhakar B. (2007), ‘Marketing problems of SSI in the context of globalization.’ - Southern Economist, Vol.45 (19), Feb.1, 2007. PP.39to40
- 51) Roodagi, P. B. (2007), ‘Problems and Prospects of SSI in Dharwad district.’ Unpublished PhD Thesis submitted to Shivaji University, Kolhapur.
- 52) Roy, B. C. (1997), ‘Growth and prospects of fruits and vegetables processing industry in India.’- The Bihar Journal of Agricultural Marketing. Vol. V (3) July-Sept 1997. PP. 356 to 365.
- 53) Srinivas, T., Rajan, V. T. and Shareef, S. M. (1996), ‘Economics of Agroprocessing: A Case of cashew nut processing in Andhra Pradesh.’-Indian journal of Agricultural Marketing. - Vol-10(2) Jan-April 1996.
- 54) Sukanya, N. and Vishwanath (2008), ‘Commercial Bank finance to small scale industries in India- recent trends and their implication.’- SEDME - Vol. 35(4) Dec. 2008 PP – 35 to 45
- 55) Varghees, K. A. (2006), ‘Prospects and problems of agro processing industries in Bikaner district of Rajasthan.’ – ‘Indian Journal of agriculture marketing’ – Vol. – 20 (1) – Jan – April 2006. PP.124- 130.
- 56) Vetrivel, K. and Iyyampillai, S. (2009), ‘Problem and prospects of SSIs in Tamil Nadu.’ - Southern Economist Vol.48 (14) Nov.15, 2009. PP. 31 to 33.
- 57) Vetrivel, K., Iyyampillai, S. and Krishnan, S. J. R. (2010), ‘Role of SSIs in Eradication of Poverty: A Micro Study.’ Southern Economist, Vol.49 (7) Aug 1, 2010. PP. 29-32.
- 58) Vijayalakshmi, S. (2010), ‘Industrial Sickness of SSIs in India: An Overview.’ – Southern Economist, Vol.49 (14) Nov. 15, 2010.
- 59) Yogish, S. N. (2008), ‘Agricultural marketing in India.’- Southern Economist – Vol.47 (11), 1st Oct.2008, PP.13to16.

C) Journals and Magazines

1. Achaya, K.T. The Food Industries of British India, Delhi: Oxford University Press. 1994.
2. Adam S., M. O. Moss, Food Microbiology, New Delhi: New Age International Ltd., 1995.
3. Asopa, V. N . 8r, Kalro, A.H. Fruits and Vegetables Processing Industry in Indiu, Ahmedabad: Indian Institute of Management, 1992.
4. Annual report of ministry of commerce and trade, 2013-14
5. Acharya, S.S. (1997), 'Agriculture-Industry Linkages, Public Policy and Some Areas of Concern', Agricultural Economics Research Review, Vol.10,
6. APEDA (2002), Comprehensive Study on the Dehydration and Freeze Dried Industry and Its Export Potential, Agricultural and Processed Food Products Export Development Authority, [http:// www.apeda.com/apeda/garlic.htm](http://www.apeda.com/apeda/garlic.htm)
7. Alagh, Y.K, (1995), 'Agro-Based Industrialisation in India', in Harish Nayyar and P.Rama Swamy (eds), Globaliation and Agricultural Marketing.
8. Adams, C.E. 1991. Applying HACCP to vide products. Food Technology
9. Adams, C.E. & S. Sachs. 1991. Government's role in communicating food safety information to the public. Food Technology 45(5): 254-255.
10. Albrecht, J.A. 1995. Food safety knowledge and practices of consumers in the U.S.A. Journal Consumer Studies and Home Economics 19: 119-134.
11. Altekruise, S.F., D.A. Street, S.B. Fein, and A.S. Levy. 1995. Consumer knowledge of food borne microbial hazards and food-handling practices. Journal Food Protection

12. Anderson, C. 1995. The food information war: consumer rights and industry prerogatives. *Eating Agendas: Food and Nutrition as Social Problems*, ed. Maurer, D. and J. Sobal, Chap. 8, New York: Adline de Gruyter, Inc.
13. Association of Food & Drug Officials. 1990 December. Retail guidelines refrigerated food in reduced oxygen packages. *Journal of the Association of Food & Drug Officials*
14. Abraham Stekei, Iron Nutrition in Infancy and Childhood.. Nestle Nutrition Workshop Series, vol. 4. Raven Press, New York, 1984.
15. Amla B. L. and V. H. Potty, Development of energy-saving technologies for the food processing industry Central Food Technological Research Institute, Mysore, India.
16. Bhalla, A. S. (Ed.), *Technology and Employment in Industry*, Geneva: IL0.1975.
17. Bhattachana, S.C. *Kerula's Utilization of Fruits and Vegetables*, New Delhi: Himalaya Publishing House, 1978.
18. Bapna, S.L (1997), ' Agro-Processing Industry: Issues in Policy Management', in B.M.Desai (ed) *Agricultural Development Paradigm for the Ninth Plan Under New Economic Environment*, CMA Monograph No.179, Oxford & IBH Publishing Co.Pvt.Ltd.
19. BARC (2001), *Food Preservation by Radiation Processing: Answers to Frequently Asked Questions*, Food Technology Division, Bhabha Atomic Research Centre, Department of Atomic Energy, Mumbai, India.
20. Barr, B.S. 1992. A producer's perspective of food safety issues. *J. Am. Vet. Med. Assn.* 201: 242.

21. Bryan, F.L. 1999March. HACCP approach to food safety: past, present, and future. *Food Testing and Analysis* :16.
22. Chadha, G.K and P.P.Sahu (2003), "Small Scale Agro-Industry in India: Low Productivity is Its Achilles Heel", *Indian Journal of Agricultural Economics*,
23. Chakravarty, Deepita (2003), *Industry: Policy and Performance*, in C.H.Hanumantha Rao and S.Mahendra Dev (eds) *Andhra Pradesh Development:Economic Reforms and Challenges Ahead*, Centre for Economic and Social Studies, Hyderabad and distributed by Manohar Publishers, New Delhi.
24. Chawla, Stuti (2002), 'Dawn after Dusk', *Agriculture Today*, Vol.5, No.3, March. Campbell, L. 1993. Food Fright. *Foodservice and Hospitality* 26(5): 40, 52, 105. Crawford, L.M. 1992
25. CAC (1996). *FAO/WHO Food Standards*, Rome, Italy: FAO
26. CM (1997). "Sudesh Seafoods," *Capital Market*, June 29, 1997,
27. Casper, M.E., ed., *Energy-Saving Techniques for the Food Industry* (Noyes Data Corporation, Park Ridge, N.J., USA, 1977).
28. Cervinka, V., in D. Pimentel, ed., *Energy in Agriculture*, CRC Handbook Series (CRC Press, Boca Raton, Fla., USA, 1979).
29. Cottrell F., *Energy and Society* (Greenwood Press, Westport, Conn., USA, 1955). *Energy Use in the Food System* (Federal Energy Administration, Washington, D,C., 1976).
30. Chakwea, N.B. (1996). *Financing Small-Scale Agro-Industry*. Paper presented at the "Small-Scale Decentralised Agro-Industry Seminar," Harare.
31. Deshingkar, Priya, Usha Kulkarni, Laxman Rao and Sreenivas Rao (2003),

32. 'Changing Food Systems in India: Resource Sharing and marketing Arrangements for Vegetable Production in Andhra Pradesh', Deveopment policy Review
33. Deininger, Dina Umali (2003), 'Reviatalising the Agricultural Sector to Sustain
34. Growth and Poverty Reduction in India', Paper presented at the Meeting of
35. Federation of Farmers Associations, Hyderabad on 13.12.2003.
36. Deodhar S.Y. and H. Dave (2001). "Managing Quality of Agri-commodities and Food Products under WTO Regime ," in Datta, S. and S. Deodhar, eds., Implications of WTO Agreements for Indian Agriculture, Oxford-IBH: Delhi.
37. Deodhar Satish Y. Motivation For and Cost of HACCP in Indian Food Processing Industry * Author is faculty at the Centre for Management in Agriculture, Indian Institute of Management, Ahmedabad (IIM-A), INDIA. Author appreciates research help provided by Mr. Vijay Intodia, academic associate, IIM-A.
38. Dev, S.Mahendra (2003), Right to Food in India, Working Paper No.50, Centre for Economic and Social Studies, Hyderabad, Andhra Pradesh.
39. Dev, S.Mahendra and Vijay Mahajan (2001), Transforming the Rural Economy in Andhra Pradesh: Role of the Non-farm Sector, Paper prepared for the Workshop on Rural Transformation in India: Role of the Rural Non-Farm Sector, New Delhi September 19-21, organised by the Planning Commission, Government of India, ,Institute for Human Development, The World Bank and DFID, UK..

40. Dileep, B.K, R.K.Grover and K.N.Rai (2002), "Contract Farming in Tomato: An Economic Analysis", Indian Journal of Agricultural Economics, Vol.57, No.2, April-June.
41. Desai, B.M and N.V.Namboodiri (1992), 'Development of Food-Processing Industries', Economic and Political Weekly, Vol.26, March 28, PP. A38-42
42. Dougherty, R.A. (1999). "The Systems Approach and its Increasing Importance to Food Production, Processing and Trade," paper presented at the National Seminar on Quality for Leadership: Challenges before Indian Food Processing Industry, New Delhi, India, January 28.
43. David Feder, Managing Editor The 6 top trends in food processing Industry, FoodProcessing.com Tuesday, August 22, 2006.
44. Dr. Amiya Kumar Behera, Rural-Based Food Processing Industry, Report of the APO Multi-Country Study Mission on Rural-Based Food Processing Industry ©APO 2004, ISBN: 92-833-7026-0, The Agricultural Promotion and Investment Corporation of Orissa Ltd. Orissa.
45. Dongare Dada, 'Studies on physico-chemical composition, storage, processing and waste utilization of fruits', Department of horticulture, College of Agriculture, Dr. Balasaheb Sawant Konkan Krishi Vidyapeeth, Dapoli, Dist. Ratnagiri, 2005
46. Dr. Sivakumar A., The plus factor, cover story, Times food processing Journal, Dec-Jan 2006.
47. Dr. Das R.P. and Mr. Vikas Nath environmental marketing with special reference to fast food industry in india, Research paper presented at Pt. Jawahar Lal Nehru Institute of Business Management.

48. Emery, H.C. 1990. The hazard communication standard implications for the food industry. Dairy, Food and Environmental Sanitation, 10(7): 420-421.
49. Eaton, Charles and Andrew W. Shepherd (2001), Contract Farming: Partnerships for Growth, A Guide, FAO Agricultural Services Bulletin 145, Food and Agriculture Organisation, Rome. EPW (2002), Food Processing: Long Haul', EPW Editorial, Economic and Political Weekly, Vol. 37, No. , June 29.
50. Famine Early Warning Systems Network (FEWSNET) and Agritex. (14 December 2001). Food Security Monthly Update.
51. Farrer, K.T.H., "Some Aspects of Energy Costs in Food Processing," Food Technology in Australia, 29 (1): 7-13 (1977).
52. Food and Agriculture Organisation (FAO). (1997). Guidelines for small-scale fruit and vegetable processors. Rome, Italy:FAO.
53. FDA (1997). HACCP: A State-of-the-Art Approach to Food Safety, U.S. Food and Drug Administration, FDA Background, August 17.
54. Administration, FDA Background, August 17.
55. FDA (1998). Fish and Fishery Products hazards and Controls Guide, Center for Food Safety and Applied Nutrition, U.S. Food and Drug Administration, January. Available at the internet site- <http://vm.cfsan.fda.gov/~dms/haccp-2v.html>
56. GOI (2000), Approach Paper to the New food Processing Policy, Ministry of food Processing Industries as quoted in article Food Processing: Many Investment Opportunities, Agriculture and Industry Survey, Vol.10, No. 9and 10, September- October.
57. Gera, O.P. Export Possibilities, Delhi: Heritage Publishers, 1978.

58. Gerald, Lach, Energy and Food Production, Guildford: IPC Science and Technolow Press, 1.976.
59. Gidwani, Indra, Industry in India Struggle for Survival, New Delhi: Heritage Publishers, 1989.
60. Goodman, David and Michael Watts, Globalising Food, London and New York: Routledge, 1995. Gopalan, C. "Trends in food consumption pattern. Impact of developmental transition" in Nutrition in the Ninetees Biowar Gabar M (eds.) New Delhi : Oxford University Press, 1994.
61. Hampe, Edward C. Jr. and Merle Wittenberg. Development of the Food Industry. New York: McGraw Hill Book Company, 1989.
62. Heid, J . L., Fundamentals of Food Processing Operations, NewbYork: Routledge, 1967 Hirschman. Albert C). 'Linkage effects and Industrialization' in Gerald M. Meir. (Ed.). Leadrng Issues in Economic Development. Fourth Edition. New York: Oxford University Press, 1984.
63. Hirschman, Albert O., The Strategy of Economic Development, New Haven: Yale University Press, 1958.
64. Issac, George, Approuch to Development Plan. New Delhi: Himalaya Publishing House, 1978. Iyyer, Krishna Plarts and Prospects, Delhi: Himalaya Publishing House, 1978.
65. Jasole, Kr, F.S. , Exports of' Agricultural Products and Processed Foods: A Macro Analysis in Kr. Fatch Singh Jasole (ed.) Agro Exports, New Delhi: Viva Photolithographers, 1988
66. Jay, James M. Modem Food Microbiology (4th edn.) Chennai: CBS Publishing, 1996.
67. Jhingan, M.L. The Economics of Development and Planning, New Delhi: Konark Publishers, 1995.
68. Kinsey J. Quest for Convenience : Mutter of Time, Cereal Foods World, 1997

69. Kramer, Amihud and Bernard. A. Twigg. Quality Control for the Food Industry, Westport, Connecticut: The Avi Publishing Company. INC. 1 970.
70. Kumar, Praduman and Mathur, V. C., "Agriculture in Future : Demand - Supply Perspective", In Bhupat M. Desai (ed.), Agricultural Development Paradigm for the Ninth Plan under New Economic De~elopmenNt,e w Delhi: Oxford & IBM Publishing Co., 1997.
71. Kothari C.R., Research Methodology methods and Techniques, second edition, Wishwa prakashan, 1990 p.1-2
72. Kakodkar, Anil (2003), Key Note Address delivered at the National Seminar on Radiation Technology for Enhancing Food Security, Safety and Trade, Novermber 18-20, 2003, organized by Acharya N.G.Ranga Agricultural University and Board of Research in Nuclear Sciences.
73. Kaul, G.L. (1997), 'Horticulture in India- Production, Marketing and Processing, Indian Journal of Agricultural Economics, Vol.52, No.3, July-September.
74. Lydecker, T. 1993. It's the safest food policy: Keep sick workers out of the kitchen. FoodService Director 6(4): 156.
75. Leach, G., Energy and Food Production (IPC Science and Technology Press, Ltd., Guilford,Surrey, England, 1976).
76. Lockeretz, W., ed., Agriculture and Energy (Academic Press, New York, 1977). Martin, S.A. and D.W. Anderson. 2000. HACCP adoption in the U.S. food industry. Cereal Foods World 45(4): 152.
77. McIntyre, C.R. 1991. Hazard analysis critical control point (HACCP) indentification. Dairy, Food and Environmental Sanitation 11(7): 357-58.

78. Mossel, D.A.A. and D.M. Drake. 1990. Processing food for safety and reassuring the consumer. *Food Technology* 44(12): 63-67.
79. Machete. C.L. (1997). Promoting farm/non-farm linkages for employment of the poor in South Africa: A research agenda focused on small-scale farms and agroindustry. In: *Development Southern Africa*, 14 (3) 377 - 394.
80. Macdonald M.E (1960), "Social Work Research – A Perspective", 'Social Work Research' (Polansky N.A.), Chicago: Chicago University Press.
81. Mosha, A.C. (1983). Integrated food processing industry development in Africa: Constraints and promotional measures. Alexandria, Egypt.
82. NABARD (2001), Food (Mango) Processing in Visakhapatnam and Chittoor Districts, National Bank for Agriculture and rural Development, Evaluation Study Series No. Hyderabad Regional Office.
83. Nganje, W., M. Mazzocco, and McKeith (1995). "Simulating HACCP Cost Hurdle for Small Meat Plants." Working paper, FAM, University of Illinois.
84. Namboodiri, N.V and Vasant P. Gandhi (2003), Growth, Structure and Prospects of Agro-Processing Industries in India: Is There Improvement Since the Economic Reforms, *Indian Journal of Agricultural Economics*, Vol. 58, No.3, July- September.
85. Odunfa, A. (1995). Structure, potential and constraints of small-scale food processing in Africa. In: Richter, J., Basler, A. and H. Franzen (eds). Small-scale food processing contributing to food security. Food and Agriculture Development Centre (ZEL/ATSAF/DSE).
87. Oleck, J. 1993. Well done? Politics and food safety don't always mix. *Restaurant Business* 92(13): 56-59, 62-64.

89. Ollinger-Snyder, P. and M.E. Matthews. 1994. Food safety issues: Press reports heighten consumer awareness of microbiological safety. Dairy,
90. Opila, R.L., "Energy for Food Processing," Chem. Technol., 1978, Pimentel, D., and M, Pimentel, Food, Energy and Society (Edward Arnold,Publishers, London, 1979).
91. Pimentel, D., L.E. Hurd, A.C. Bellotta, M.J. Forster, I.N. Oka, O.D, Sholes, and R.I. Whitman, "Food Production and the Energy Crisis," Science, 182: 443-449 (1973).
92. Padmanabhan, M. (2001), Set for a Quantum Jump, The Hindu Survey of Indian Industry 2001.
93. Patnaik, Gokul (1997), 'Adding Value to Agriculture Through Marketing and Processing', in B.M.Desai and M.V.Namboodiri (eds)
94. Prasad, M.V and P.Rethinam (2001), Transfer of Technology in Oil Palm, in Annual Report 2000-2001 of National Research Centre for Oil Palm, Pedavegi, West Godavari District, Andhra Pradesh.
95. Pingali, Prabhu and Yasmeen Khwaja (2004), Globalisation of Indian Diets and the Transformation of Food Supply Systems, Inaugural Keynote Address, 17th Annual conference of the Indian Society of Agricultural Marketing, Hyderabad, 5-7 February.
96. Rani, K.L. Mary and P.Rethinam (2001), 'Trend of Oil Palm Cultivation in Andhra Pradesh', International Journal of Oil Palm, Vol.2, No.2.
97. Rao, C.H.H, (2000), 'declining Demand for Foodgrains in Rural India:Causes and Implications', Economic and Political Weekly, January.

98. Rao, V.M (1994), 'Farmers in Market Economy: Would Farmers Gain Through Liberalisation?', Indian Journal of Agricultural Economics, Vol.49, No.3, July- September, pp 393-402.
99. Rhodes, M.E. 1991. Educating professionals and consumers about extended shelflife refrigerated foods. Food Technology 45(4): 162, 164.
100. Richter, J., Basler, A. and H. Franzen (eds) (1996). Small-Scale food processing contributing to food security. Food and Agriculture Development Centre (ZEL/ATSAF/DSE).
101. Riell, H. 1994. What operators need to know: Where HACCP's heading next. FoodService Director 7(9): 174.
102. Redman L.V. and A.V.H. Mory, The Romance of Research, 1923, p.10
103. Sailaja, N (2001), Economics of Paddy Processing Units in Andhra Pradesh, Unpublished Ph.D Thesis submitted to Acharya N.G. Ranga. Agricultural University, Hyderabad.
104. Satyannarayana, G (2001), 'Strategies for an Integrated Development of horticulture in Andhra Pradesh', in B.Yerram Raju and N.Ganga Prasad Rao (eds) Andhra Pradesh Vision 2020: Strategy for Sustainable Agricultural Growth,,New Age International (P) Limited Publishers, Hyderabad.
105. Salunkhe, D.K., H.R.Bolin and N.R.Reddy. Storage Processing and Nutritional Quality of Fruits and Vegetables, Boca Raton: CRC Press, 1984.
106. Sankaranarayanan, K. C. and Karunakaran, V., Kerala Economy, New Delhi: Oxford IBH Publishing Co. Ltd., 1985.
107. Sekhar, Uday, Fruit Processing Industries in India - Prospects, New Delhi : Rajiv Gandhi Foundation ,1994.

108. Shirley J . Vargrade. Food Preservation and Safety: Principles and Practice, New York: Mcmillan, 1992.
109. Smith, D.S. , J . N.Cash and W.K.Nip. Processing Vegetables, Science and Technology, California: University of California Press, 1988.
110. Stewart, Jean J . &, Alice L. Edwards, (II edn.), Foods Producing, New York : Prentice Hall, 1984.
111. Stewart, F. Technology and Underdevelopment, London: Macmillan Press, 1977.
112. Sekhon, M.K, P.S.Rangi and Manjeet Kaur (2003), Rice Processing Industry in Punjab: Problems and Remedies, Indian Journal of Agricultural Economics, Vol. 58, No.3, July-September, pp.544-553.
113. SOPOPRAD (2002), Proceedings of the National consultative Meeting for Increasing the Production and Processing of Oil Palm in India, Society for Promotion of Oil Palm Research and Development, C/o National Research Centre for Oil Palm, Peadavegi, West Godavari District, Andhra Pradesh, India
114. Sharma, K.D, M.S.Pathania and G.D.Vashist (2003), Role of Rural Women in Small Scale Agro-Processing Sector- An Economic Analysis of Samridhi Mahila Processing Co-operative Society in Himachal Pradesh, Indian Journal of Agricultural Economics, Vol. 58, No.3, July- September, pp.578-588.
115. Singh, N.P, R.P. Singh and Ranjit Kumar (2003), Feed Processing Industry in India: Silent but Robust Propositions, Indian Journal of Agricultural Economics.

116. Singh, Sukhpal (2000), "contract Farming for Agricultural Diversification in the Indian Punjab: A Study of Performance and Problems", Indian Journal of Agricultural Economics, Vol.55, No.3, July-September, pp.283-294.
117. Singh, Sukhpal (2000), 'Theory and Practice of Contract Farming: A Review', Journal of Social and Economic Development, Vol.3, No.2, July-December, pp.228-246.
118. Singh, Karam (2003), 'Rapporteur's Report on Emerging Trends in Agro- Processing Sector', Indian Journal of Agricultural Economics, Vol.58, No.3, July- September.
119. Srivstava, U.K (1989), 'Agro-Processing Industries: Potential, Constraints and Task Ahead', Indian Journal of Agricultural Economics, Vol.44, No.3, July- September.
120. Sukumar, A.R (1999), Status Paper on Oil Palm Development in Andhra Pradesh, in P.Rethinam and K.Suresh (eds) Oil Palm Research and Development, National Research Centre for Oil Palm, Pedavegi, West Godavari District, Andhra Pradesh, India.
121. Stalder Francis, Cover story, times food processing Journal June-July 2006. Page 20, "Chill your meal".
122. Sawyer, C.A. 1991. Safety issues related to use of take-out food. Journal of Foodservice Systems 6(1)L41-59.
123. Snyder, O.P. 1990. Food safety 2000: Applying HACCP for food safety assurance in the 21st century. Dairy, Food and Environmental Sanitation.

124. Slessor, M, and C. Lewis, *Biological Energy Resources* (E. & F.N. Span, London, 1979).
125. Summers, C.M., "The Conversion of Energy," *Sci. Amer.*, 225 (3): 149-160 (Sept. 1971),
126. 1971),
127. Stevenson, K.E. 1990. Implementing HACCP in the food industry. *Food Technology* 44(5): 179-180.
128. Shegaonkar, V Health foods are getting more focus, <http://www.ciionline.org>
129. Saxena, S., Thangaraj, G.S Acquisition of Domestic Food Business by MNCs, www.fda.gov/bbs/topics/ANSWERS/2004/ANS01304.html
130. Tomlins, K. I and Mashingaidze, A (1997) Influence of withering, including leaf handling, on the manufacturing and quality of black teas - a review, *Food Chemistry*.
131. Thonney, P.F. and C.A. Bisogni. 1992. Government regulation of food safety. Interaction of scientific and societal forces. *Food Technology* 46(1): 73-80.
132. Troxell, T. and R. Buckner. 2000April. Food safety in the new millennium: the past is the prologue. *Cereal Foods World* 45(4): 169.
133. Thomas, Jose. *European Market*, New Delhi: Vikas Publishers, 1978.
134. Umadevi S . , *Plantation Economy of the Third World*, Delhi: Himalaya Publishing House, 1989.
135. United Nations Industrial Development Organisation. *Food Processing Industry* , New York: United Nations, 1969.

136. Vosen, T.R., W.B. Mikel, D.R. Mulvaney, and W.R. Jones. 1992. A survey of consumer attitudes toward beef safety. Dairy, Food and Environmental Sanitation
137. 12(10): 621-624. Venkateswaran, K (2003), 'Seafood: Thrust on Value Addition', The Hindu Survey of Indian Industry, 2003.
138. Venkatramaiah, p and L.G.Burange (2003), Structure and Growth of Industry, Economic and Political Weekly.
139. Viswanathan K.U, and K.J.S.Satyasai (1997), 'Fruits and Vegetables: Production Trends and Role of Linkages', Indian Journal of Agricultural Economics, Vol.52, No.3, July-September.
140. Warner, Charles R., Gregory W. Diachenbko, and Catherine J. Bailey. 2000 August-September. Sulfites: An Important Food Safety Issue. Food Testing Analysis.
141. Wolf, I.D. 1992. Critical issues in food safety, 1991-2000. Food Technology.
142. World health Organization. 1993. Food safety measures for eggs and food containing eggs. Weekly Epidemiological Record.
143. Worsfold, D. 1992. Older adult learners: A guide for Food Safety Trainers. Journal of the Royal Society of Health.
144. Wang, N., Lewis, M.J. Brennan, J.G. And Westby, A. (1997) Effect of processing methods on nutrients and anti-nutritional factors in cowpea. Food Chemistry.
145. Weidnr E.W. (Origin Unspecified): "The Goals Strategy and Development: An International Perspective", New Delhi: Concept Publishing Co.

146. Wood, J.F. Noble, J. Horan, N, Mburu, J.K, Copeman, V. 2000
Management of coffee processing effluent in Kenya. NRI Research Report.
147. WTO (1995). The Results of the Uruguay Round of Multilateral
TradeNegotiations - The Legal Texts, reprint, Geneva: WTO.
148. Yadav Harish DIRTY SECRETS OF THE FOOD PROCESSING
INDUSTRY23Aug,2006,
149. <http://www.whereincity.com/articles/agriculture/6641.html>.
150. <http://www.indiastat.com/industries/18/industrialsectors/107700/agrobasedandfoodprocessing/43/stats.aspx>
151. [Http://www.indiastat.com/industries/18/industrialsectors/107700/agrobasedandfoodp ocessingindustries / 43 / stats.aspx](Http://www.indiastat.com/industries/18/industrialsectors/107700/agrobasedandfoodprocessingindustries/43/stats.aspx)

मराठी संदर्भसूची

१. मिता पी (२००७) भारतामध्ये कृषी व्यवसाय आणि कृषी उद्योग विकास याबद्दल उद्योन्मुख वातावरण, संयुक्त राष्ट्रसंघाचा अन्न व कृषी संघटना, नवी दिल्ली, भारत.
२. भारत सरकार, अन्न प्रक्रिया उद्योग मंत्रालय (२००६-०७), वार्षिक अहवाल, नवी दिल्ली , भारत सरकार (२००८), इंडिया फूड प्रोसेसिंग उद्योग ओएसईसी बिझनेस नेटवर्क, नवी दिल्ली, भारत.
३. भारत सरकार, अन्न प्रक्रिया उद्योग मंत्रालय (२०११) , भारत फूड प्रोसेसिंग उद्योगासाठी धोरणात्मक योजना .
४. असोचेम (२००९), फूड प्रोसेसिंग ॲण्ड ॲंगीबिझनेस , नवी दिल्ली, भारत.
५. फिक्की (२००७), प्रसंस्कृत खाद्य आणि शेती व्यवसाय विषयीची एक रिपोर्ट, भारतातील गुंतवणूकीसाठी संधी, मुंबई , भारत.
६. काचरू, आर.पी (२००६) , भारतातील एग्रो - प्रोसेसिंग इंडस्ट्रीज ग्रोथ, स्टेटस आणि संभावना, भारतीय कृषी संशोधन परिषद , नवी दिल्ली, भारत.
७. मेहता जी.एस (२०१२), उत्तर प्रदेशातील कृषी प्रक्रिया उद्योग:उद्योन्मुख संरचना आणि विकास क्षमता, गिरी इन्स्टिट्यूट ऑफ डेव्हलपमेंट स्टडीज, लखनौ, भारत.
८. भारत सरकार, पृथ्वी विज्ञान मंत्रालय (२०११) च्या कार्यकारी सारांश सोसायटीच्या संवेदनशील गटासाठी एस ॲण्ड टी वर कार्यकारी गट अहवाल, नवी दिल्ली, भारत.
९. भुवन ए (२०१०), इंडियाज फूड इंटस्ट्र ऑन द हाय ऑप ग्रोथ इंडो एशियन न्यूज सर्व्हिस, जुरीच.
१०. भारत सरकार, राष्ट्रीय दुग्धशाळा संशोधन संस्था (२०११), आंतरराष्ट्रीय ॲनिमल इंडस्ट्री व्हिजन २०२०, फ्युचर ऑफ इंडियन डेअरी इंडस्ट्री, १ डिसेंबर २०११ , हरियाणा, कर्नाल.
११. भारत सरकार , राष्ट्रीय उत्पादन परिषद (२००९) , उत्पादकता आणि भारतीय उत्पादनाची स्पर्धात्मकता : अन्न प्रक्रिया क्षेत्र नवी दिल्ली, भारत
१२. सरकार एस (१९९५), शेती उद्योगाची आकार रचना : एक दुवा साधण्याचा विश्लेषण , भारतीय कृषी अर्थशास्त्र जर्नल ५०.
१३. भारत सरकार, अन्न प्रक्रिया उद्योग, मंत्रालय (२०११-१२) वार्षिक अहवाल, नवी दिल्ली, भारत.
१४. फिक्की (२०१०) फूड प्रोसेसिंग सेक्टरमधील आव्हानेवर सर्वेक्षण, मुंबई , भारत.

१५. सरकार एस, कर ए.के (२००५), ग्राम एग्री प्रोसेसिंगची स्थिती आणि क्षमता युनिट/ उद्योग अधूनमधून ३७, नॅशनल बँका फॉर एग्रीकल्चर आणि रूरल विकास, मुंबई, भारत.
१६. भारत सरकार , उर्जा व नवीन आणि नवीकरणीय स्रोत (२०११), इंडियन डेअरी इंडस्ट्रीजसाठी व्हाईन पेपर कागदपत्र कर्नाल, हरियाणा, भारत
१७. भारत सरकार , सांख्यिकी आणि कार्यक्रम अंमलबाजावणी मंत्रालय (२०११), वार्षिक उद्योग सर्वेक्षण, प्रमुख उद्योग समूह व्दारे प्राचार्य वैशिष्ट्ये वर्ष २०१०-११, नवी दिल्ली, भारत.
१८. अली.एन (१९९९) पोस्ट हंगामानंतद तंत्रज्ञान आणि शेतीसाठी लागणारे महत्वपूर्ण पावडर, अध्याय -३६ मध्ये : भारत एड मध्ये सुक्या जमिनीच्या कृषी संशोधनाची पंचवीस वर्षांची नावे, एचपी, सिंग, ए.एल CRIDA, हैद्राबाद , भारतव्दारे प्रकाशित .
१९. भारत सरकार, सांख्यिकी आणि कार्यक्रम अंमलबाजावणी मंत्रालय (२०१०), वार्षिक उद्योग सर्वेक्षण, वर्ष २००९-१० साठी प्रमुख उद्योग समूह प्रमुख वैशिष्ट्ये, नवी दिल्ली. भारत
२०. . राष्ट्रीय कौशल्य विकास परिषद (२०१०), अन्न प्रक्रिया क्षेत्रातील मानव संसाधन आणि कौशल्य आवश्यकता:२०२० पर्यंत भारतात मानवी संसाधन कौशल्य कमी करण्याच्या नकाशावर आभ्यास, नवी दिल्ली, भारत.
२१. भारत सरकार, नॅशनल मॅन्युफॅक्चरिंग कॉम्पिटिटिव्हनेस कौन्सिल(२००९), फर्म पातळीवरील स्पर्धात्मक वाढविणे भारतीय खाद्यपदार्थ व एग्री प्रोसेसिंग उद्योग, धोरणे आणि रस्त्यांचा नकाशा विकास, नवी दिल्ली, भारत.
२२. भारत सरकार, सांख्यिकी आणि कार्यक्रम अंमलबाजावणी मंत्रालय (२००८), नॅशनल सॅम्पल सर्व्हे ऑर्गनायझेशन , भारतातधील असंघटीत उत्पादन क्षेत्र: इनपुट, आफटपुट आणि व्हॅल्यू जोडले, एनएसएस ६२ व्या फेरी, जुलै २००५ -जून २००६, अहवाल क्रमांक ५२६ (६२/२.२/३). नवी दिल्ली, भारत.
२३. भारत सरकार , सांख्यिकी व कार्यक्रम अंमलबाजावणी मंत्रालय (२००७), नॅशनल सॅम्पल सर्व्हे ऑर्गनायझेशन , भारतातील असंघटीत उत्पादन उद्योगांची कार्यप्रणालीची विशेषत, एनएसएस ६२ व्या फेरी, जुलै २००५-२००६ , अहवाल क्रमांक ५२४(६२/२.२/१), नवी दिल्ली , भारत.
२४. भारत सरकार, सांख्यिकी व कार्यक्रम अंमलबाजावणी मंत्रालय (२००९), उद्योग वार्षिक सर्वेक्षण, मुख्य उद्योग सकूह प्रमुख २००८-२००९ साठी वैशिष्ट्याचे, नवी दिल्ली, भारत.
२५. भारत सरकार ,अन्न प्रक्रिया उद्योग मंत्रालय (२००५), भारतीय फूड प्रोसेसिंग उद्योगांसाठी दृष्टी धोरण.